

Володимир Дятлов

ІДЕЯ НОВОГО СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ В ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНИХ ПОШУКАХ XX – НА ПОЧАТКУ XXI СТОЛІТТЯ

У статті аналізується походження міфу про Нове Середньовіччя, його історичні, ідеологічні і соціокультурні витоки, висвітлено різні образи середньовічної епохи, їхню роль у суспільно-політичному житті європейського суспільства. У статті простежено окремі паралелі й тотожності між «старим» і «новим» Середньовіччям.

Поняття Середньовіччя вже давно стало частиною культурної спадщини, набуло різних значень, смислів, викликає сталі асоціації і уявлення. Іншими словами, воно вийшло за межі історичної науки і є складовою масової свідомості. Метафора Середньовіччя включає елемент міфу – стереотипно-ціннісне уявлення (варварство, феодалі, рицарі, церква, хрестові походи, інквізиція).

Середньовічна епоха відділена від сучасності пластом модерної культури і цивілізації. Однак саме тоді, коли Модерн вичерпав себе і вступив у глибоку кризу (соціально-політичні і військові катастрофи першої половини XX ст.), інтелектуали заговорили про наближення Нового Середньовіччя.

Ідея входження світової цивілізації у Нове Середньовіччя набула нового дихання в інтелектуальних рефлексіях на рубежі XX і XXI століть. Можна говорити навіть про моду на Середньовіччя. Популярність концепту Нового Середньовіччя зумовлена пошуками певних паралелей сучасності із процесами та явищами середньовічної європейської історії. Воно стає неодмінним елементом багатьох пророцтв, прогнозів та проєктів майбутнього, різноманітні «фентезі» і рольові ігри на кшталт рицарських турнірів, середньовічних карнавалів набувають популярності у масовій культурі. 90-річний ювілей виходу в світ знаменитої книги М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» дав новий поштовх для дискусій, роздумів та пошуків аналогій між давньою епохою і сучасними цивілізаційними процесами.

У такому контексті постає питання, чому саме Середньовіччя, а не інша історична епоха обирається для подібних конструкцій і пояснень сучасного суспільства? Чи не маємо ми справу з черговим міфом, далеким від реалій «старого» Середньовіччя? В чому полягають функції нової міфології?

Введення і активне використання гуманістами і просвітниками XV – XVIII століть поняття «Середні віки» з самого початку супроводжувалось міфологізацією цієї епохи. Образ «темного Середньовіччя» виступав як антитеза «світлим» епохам – Античності або модерним ліберально-оптимістичним образам майбутнього. Навпаки, протести проти цивілізаційного руху, побудованого на ліберальних, світських засадах, породжували реабілітацію цієї епохи, її духовної спадщини. Романтична концепція шляхетного, прекрасного і світлого Середньовіччя, зруйнованого Французькою революцією XVIII століття, була спробою консервативних європейських сил спрямувати суспільно-політичний розвиток у річище «природного» процесу й тим самим уникнути утвердження ліберальних цінностей. «Світлий» образ Середньовіччя містив у собі вже інший комплекс стереотипних уявлень – шляхетні рицарі, куртуазія, висока релігійна духовність, подвиги заради Бога.

© Дятлов Володимир Олександрович – доктор історичних наук, професор, перший проректор, проректор з науково-педагогічної роботи Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка.

Глибока криза модерної цивілізації у першій половині ХХ століття, «занепад Європи», розчарування у ліберальних цінностях, криза класичного мистецтва, реалізму як художнього методу супроводжувалися критикою ліберально-гуманістичних засад європейської цивілізації і пошуками альтернативних проектів її подальшого розвитку. У російській релігійно-філософській думці початку ХХ ст. (М. Бердяєв, Л. Карсавін, П. Флоренський, О. Лосєв) формується комплекс ідей, який включав у себе засудження Нового часу з його раціоналізмом і позитивізмом, з його буржуазністю і ліберальністю, прокляття всьому тому, що почалось із Відродження, як поступальному занепаду духу і посиленню нігілізму, пророцтво про кінець цього циклу і прихід Нового Середньовіччя як альтернативи ліберальній цивілізації модерної епохи.¹ М. Бердяєв визначив Нове Середньовіччя як невідворотний процес, який не можна ні засуджувати, ні вихвалити. За його словами, наступають сутінки світу, сонячний день поступається місячній ночі. Така епоха приходить надовго, і людству слід сприймати її як щось дане.²

Історико-філософський нарис М. Бердяєва «Нове Середньовіччя» доволі точно відобразив настрої в європейському суспільстві і став справжнім бестселером. На відміну від бердяєвського спокійного, урівноваженого, нейтрального ставлення до нової епохи, в інтелектуальних пошуках того часу образ Нового Середньовіччя будувався на паралелі із «старим Середньовіччям» і протиставленні цінностям та засадам Модерну, на розчаруванні і песимізмі. У західних інтелектуалів О. Шпенглера, А. Тойнбі, Дж. Колінгууда на перший план виступали прогнози загибелі класичної західної цивілізації і повернення до часів «нового варварства», прообразом яких виступали перші «темні віки» після краху Римської імперії. Ідея невідворотності цього процесу супроводжувалася відчуттями жалю, пов'язаного із втратою ліберальних цінностей і класичної культури. Історико-філософські концепції і моделі кризи цивілізації корелюються з численними літературно-поетичними пророцтвами занепаду, приходу варварства і темних сил (Т. Еліот, К. Кавафіс).

Комуністична ідеологія, «лівий» варіант просвітницького проекту, також утверджувалася на протиставленні «мракобіссу» середньовічної епохи. Атеїстична пропаганда формувала в масовій свідомості уявлення про неї як про період тотального панування церкви і релігії, які ставали на заваді прогресу. Залучення радянською пропагандистською машиною спадщини французьких просвітителів ХVIII ст. сприяло популяризації та поширенню міфу про «темні віки».

Перебудова західного світу після Другої світової війни на ліберально-демократичних цінностях витіснила ідею «Нового Середньовіччя» на узбіччя інтелектуальних пошуків. Однак у кінці ХХ ст., коли західна ліберальна цивілізація досягла свого розквіту, а окремі мислителі заговорили про «кінець історії», рефлексії навколо цього концепту помітно посилилися. Відтепер у них акумулюються тривожні пророцтва, знову воскрешаються образи нового варварства, роман Дж. Кутзее «В очікуванні варварів» віншується Нобелівською премією, популярними стають збірки літературних творів з такими назвами. Р. Вакка своїм романом «Прихід темної ери» передрікає повернення в нове варварство, з якого почнеться відродження «правильно побудованої цивілізації». Поряд з емоційно-тривожними уявленнями пропонуються також можливі варіанти перебудови постмодерної цивілізації на основі інтеграції середньовічних духовних начал і ліберально-техногенних цінностей (У. Еко).³ Можна без перебільшення сказати, що культивування інтелектуалами міфу про Нове Середньовіччя виражала очікування глибокої кризи західної цивілізації і можливу альтернативу розвитку суспільства. Глобальна економічна криза, стагнація й водночас активізація східного цивілізаційного анклаву стали ще одним підтвердженням правоти інтелектуалів, що пророкували прихід нової епохи.

Спробуємо окреслити основні паралелі між «старим» і «новим» Середньовіччям, які найчастіше фігурують в інтелектуальних пошуках і проектах.

Перш за все, концепція Нового Середньовіччя базується на розчаруванні гуманістичним звеличенням сили людини, її здатності скорити світ, стати вище за Бога. Дехристиянізація і світському гуманізму з його культом всесильної людської особистості протиставляються задуми і проекти повернення до християнського уявлення

про людину. Середні віки зробили акцент на духовному змісті людської особистості, її покірності абсолютній, вищій силі – Богу. У цій покірності і підпорядкованості релігійному і соціальному співтовариству – велич і сила людини.

В епоху хаосу, руйнації суспільно-політичних систем Нове Середньовіччя виступає як повернення до провіденціалізму, орієнтації на Божу волю. Модерн утверджував ідею, згідно з якою творцем історії є не Бог, а людина. За таких умов релігія поступається місцем секуляризованому, світському світогляду. Суспільство намагається, за словами Достоєвського, «улаштуватися без Бога».

На протизагу модерному індивідуалізму, акцентуванню інтересів окремої особистості в сучасному суспільстві культивуються різні варіанти корпоративізму і корпоративної етики. Тут легко провести аналогію із середньовічним варіантом соціалізації, коли людина виступала як член колективу – ордену, громади, цеху, гільдії, сеньйорії.

У модерні часи відбувається триумф раціоналізму, віри в необмежене пізнання світу й управління ним на основі наукових знань. Наука не є самоціллю, вона – найшляхетніший засіб досягнення щастя. Вона витісняє окультизм, магію, астрологію, алхімію. Основна теза: наука будується на запереченні віри. Фауст – найяскравіший образ ученого Нового часу. Пафос наукового пошуку сповнений оптимізму, знання – сила, йому доступні і підвладні всі таємниці природи і суспільства. У Новий час утверджується думка, що світом править людина, яка пізнала закони розвитку людської спільноти. Раціоналізм створює індустріальну цивілізацію з машинним виробництвом, енергетичною озброєністю і поділом праці, ринковими відносинами і приватною власністю. Навпаки, Середньовіччя утверджувало ідею Божественної мудрості. Вище знання давно відкриті – воно у Священному Писанні. У Середні віки раціоналізм зосереджений на одному – на пізнанні й обґрунтуванні релігійних переконань. Сучасність демонструє відродження різних видів середньовічного окультизму, магії, алхімії, астрології. Популярними стають середньовічні тези про віру як вище знання або автономію наукових знань і віри.

Середньовічна державність базувалася на теорії про божественне походження влади. На практиці це знайшло своє втілення в теократії, коли церква і релігія санкціонують суспільні і політичні відносини, представляють собою єдине ціле. Новий час утверджує ідею народного суверенітету, демократії, суспільного договору, угоди між правителями і суспільством. У сучасному суспільстві бюрократична система управління стає настільки потужною і розгалуженою, що поглинає демократичні механізми й породжує кризу модерної державності. За таких умов утверджуються різні типи корпоративно-кланової структури держави, аналогії якої доволі легко знайти в епоху Середньовіччя.

Модерна державність базувалася на національній ідеї. Загальною ідеологією державного розвитку став націоналізм. Середньовічна теократія культивувала надетнічні державні утворення і спільноти. Втіленням такої надетнічної державності виступала Священна Римська імперія.

Середньовіччя відстоювало примат духовних цінностей, підпорядкованість життя людини вищій меті – спасінню душі, виправданню її Богом. Для модерного світогляду притаманний примат матеріального, Бог виступає як сила, що допомагає досягти матеріального благополуччя. На основі ідеї про першорядність матеріального інтересу і приватної власності формується капіталістична система господарювання з її раціональними методами досягнення прибутку. Матеріальний інтерес став величезним стимулом розвитку техніки і створення індустріального та постіндустріального суспільства. Глибока економічна криза ставить сьогодні питання про «моральну економіку», в якій прагнення до прибутку і зиску поєднані з правилами і нормами економічної діяльності. Історики вже давно охарактеризували економічну етику Середньовіччя як етику «моральної економіки».

Середньовічні війни були за своїм характером релігійно-цивілізаційними. Новий час – це епоха національних та імперіалістичних воєн, що переслідували матеріальні й політичні інтереси. Влада і багатство – два двигуни зіткнення народів і держав. В останні десятиліття світ знову заговорив про релігійно-цивілізаційні війни, аналогії яких легко знайти в середньовічні часи.

Світова історія розвивається за великими циклами, характер яких визначає доміну-

вання Сходу або Заходу. Середньовіччя починається з могутнього «великого переселення» східних народів на західні території. Згодом відбувається наступ мусульманських держав на південно-західні території Європи. Хрестові походи не змогли протистояти ісламізації Іспанії, утвердженню Османської імперії у Південно-Східній Європі. Європейська християнська цивілізація опинилася в іншому релігійно-конфесійному оточенні, що призвело до складної взаємодії різних цивілізаційних анклавів, періодів мирного співіснування і релігійно-цивілізаційних воєн. У цілому Середньовіччя можна визначити як період домінування східних цивілізацій.

Новий час починався із завоювання та колонізації неєвропейського світу, створення в ньому оплоту західної цивілізації. Успіх Заходу знайшов своє яскраве втілення в колоніалізмі, якому передували великі географічні відкриття. Допитливість і дух наживи вабив людей за океани в пошуках багатств і нових земель. Розквіт Нового часу супроводжується підкоренням Сходу. Євроцентризм стає головною рисою політики і світогляду. Сьогодні в умовах глибокого протистояння Сходу і Заходу можна говорити про наступ Нового Середньовіччя, в якому благополучний євроатлантичний анклав поглинають хвилі демографічного й економічного зростання Сходу.

У царині культури Середньовіччя утверджувало алегоризм, символізм, бажання проникнути у світ невлучного, незримого, осягти вищу реальність – Бога. Новий час, навпаки, культивував різні форми реалізму, утверджував тип нової класики, творцем якої була творча еліта, інтелігенція у прямому сенсі цього слова. Антична культура була піднята на п'єдестал зразкової, класичної культури. Висока культура була доступна еліті, яка зневажала масову культуру простолюду.

Середньовічна культура не була елітарною, вишуканою. Вона вийшла з варварського, народного середовища. Становлення культури постмодерну відбувалося в умовах «повстання мас», вторгнення в усі сфери життя «простого народу» з його «варварським», ворожим ставленням до аристократії і до аристократизму як такого.

Порівняння сучасності із Середньовіччям будується, перш за все, на твердженні про завершення Модерну і початку постмодерної епохи. У такому разі цілком логічним є питання: чому Античність воскресає в Модерні, а Середньовіччя в постмодерні? У чому функції міфу про Нове Середньовіччя?

Кожна цивілізація, культура в моменти свого утвердження поряд із творенням нового несуть в собі руйнівну силу, спрямовану проти старого, проти того, що суперечить їхнім ідеалам і цінностям. Середньовіччя репресувало Античність і через процес селекції адаптувало її до своєї культури. Модерна цивілізація починалася з Ренесансу і утверджувалася через просвітницьку анафему Середньовіччю. Опоненти Модерну на різних етапах його поступу у своїй критиці його ціннісних засад апелювали до духовної спадщини Середньовіччя.

У перехідні епохи, коли все суспільство перебуває в стані нерівноваги, стрімкого руху, динаміки, швидких перетворень і хаосу, народжується велика кількість альтернатив, проектів та програм, спрямованих на перетворення дійсності й утвердження гармонійного суспільства, яке постає в різних варіантах: як сучасність, що позбавлена вад, або як антисвіт. Причому ідея антисвіту виступає в періоди найглибших, карколомних революційних перетворень. У такі періоди відбувається процес самоорганізації суспільного організму, утворення в ньому нових структур і форм життя, які долають хаос та безладдя. З минулого люди намагаються використати різноманітні ідеї та цінності, які вони беруть за зразок і намагаються відтворити їх у нових умовах й використати для покращання життя.

Життя людини і суспільства базується на принципі рівноваги, дотримання і збереження «звичних», сталих обставин не тільки у сфері виробництва, а й у свідомості. За часів реформ і перетворень порушення цієї рівноваги приводить у дію механізми внутрішньої відповіді на нову ситуацію, у процесі якої по-новому оцінюється і засвоюється попередній досвід. Найбільш випробуваний метод осягнення сучасності і визначення майбутнього полягає у зверненні до відомого.⁴ Ставлення до минулого вирізняється вибірковістю, намаганням «відшукати» той історичний час, зміст і сенс якого дали б тверду опору для адаптації і «правильного» перетворення сучасного стану суспільства.

Середньовіччя, яке відбулося і завершилося благополучно – тріумфом європейської

модерної цивілізації, виступає як оптимістичний проєкт майбутнього. Цінності, що були апробовані в далекому минулому, стають надійним вектором і дороговказом для людини в сучасному хаосі перехідного часу. Забуті репресовані культури необхідні не тільки для того, щоб протиставити їх сучасності, а й для утвердження нового. У цьому відношенні кожна епоха – певне відродження, вона звертається до минулого і відштовхується від нього, вона надає нового змісту ідеям минулого і в цьому сенсі відроджує їх.⁵

Безперечно, у склі «старого» дзеркала середньовічної цивілізації можна побачити риси сучасності, відчуті хиткість світу, невпевненість людини у свої силах, її прагнення до спасіння за допомогою Божої волі та благодаті. Міф про Середньовіччя виконує функції важливої ідеології – передікання тимчасовості, хиткості ліберально-техногенної матеріальної цивілізації, заклик до відродження духовності, Божої мудрості. У всіх випадках він виникає в періоди глибоких зламів європейської і світової цивілізації і є ознакою чергової кризи ліберальних цінностей. Романтики не повернули цивілізацію назад до Середньовіччя, однак вони застерегли суспільство від захоплення бездуховним прогресом. Критики гуманістично-ліберального Модерну попередили про наближення його трагічного завершення. Проблему реанімації міфу про Нове Середньовіччя слід шукати в площині пошуків шляхів поєднання духовного і матеріального, гуманістичного і релігійного, раціонального і чудодійного.

Історія не знає «воскресінь» минулого. Те, що називають Відродженням, Ренесансом, було насправді комплексом змін під маскою відродження Античності. Зміни, що відбуваються сьогодні, не ведуть до відродження Середньовіччя. Ми маємо справу з інтелектуальним міфом про Нове Середньовіччя, який організує, акумулює сутність того, що відбувається в рамках епохи, яка включає не тільки сучасність, а й найближче майбутнє. Свого часу образно-уявна картина Античності, створена гуманістами, сприяла становленню ідеологічних, естетичних і духовних принципів і програмних засад Модерну. Образи «темного» і «світлого» Середньовіччя на різних етапах європейської історії були складниками боротьби навколо питання про шляхи цивілізаційного розвитку. Ліберально-гуманістична лінія розвитку в різних модифікаціях продовжувала і продовжує визначати вектор європейської цивілізації. Інтелектуальний міф про Нове Середньовіччя несе в собі комплекс тривожних очікувань, що визначають кризові моменти європейської цивілізації. Водночас він містить у собі оптимістичний сценарій виходу із кризи – звернення до різних духовних засад «старого» Середньовіччя та їхньої адаптації в умовах постмодерну.

1. Аверинцев С. С. «Мировоззренческий стиль»: подступы к явлению Лосева // Вопросы философии. – 1993. – №9. – С. 20 ; Лосев А. Ф. Имяславие. // Вопросы философии. – 1993. – №9. – С. 55.

2. Бердяев Н. Новое средневековье. Размышления о судьбе России и Европы. М. 1991. С. 6 –8, 23 – 24.

3. Эко У. Средние века уже начались? //Иностранная литература. – 1994. – №4. – С. 258 –267.

4. Sprandel R. Mentalitäten und Systeme. Neue Zugänge zur mittelalterlichen Geschichte. – Stuttgart, 1992, S.10

5. Кузнецов В. Г. Идеи и образы Возрождения. М., 1979. – С. 29.

В статье анализируется происхождение мифа о Новом Средневековье, его исторические, идеологические и социокультурные истоки и корни. Особое внимание уделено различным, часто противоположным образам средневековой эпохи и их роли в жизни европейского общества. В статье прослежено отдельные параллели и сходства между «старым» и «новым» Средневековьем.

The origin of the myth about New Middle Ages, it's historical, ideological, social and cultural beginnings is under analysis in this article. Different medieval era's characters, their role in the social and political life of European society are depicted. Some parallels and identities between «old» and «new» Middle Ages are observed in the article.